

SOME TURKISH-ORIGINATED LEXEMES IN ARABIC***Tokhir S. Khamzaev****Lecturer**Higher School of Arabic Studies**Tashkent State University of Oriental Studies*[*mr.tokhir@gmail.com*](mailto:mr.tokhir@gmail.com)*Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: Arabic language, Turkic languages, lexical borrowing, phonetic adaptation, morphological integration, semantic adaptation, language contact, Arabic dialects, the Ottoman period, areal linguistics.

Received: 08.05.26**Accepted:** 09.05.26**Published:** 10.05.26

Abstract: This article provides a comprehensive linguistic analysis of Turkic loanwords in the Arabic language. It examines the processes of lexical exchange that emerged as a result of historical contacts between Arabic and Turkic languages, and thoroughly explores the phonetic, morphological, and semantic adaptation features of borrowed words. In particular, the study identifies the pathways through which Turkic elements entered Arabic, their degree of preservation in dialects, and their functional role in modern usage.

The article demonstrates, with examples, how borrowed lexemes undergo phonetic changes in Arabic, specifically through the substitution of non-existent sounds with the closest available phonemes. It also analyzes how, under the influence of the Arabic root-and-pattern system, these loanwords adopt grammatical forms such as pluralization, attribution (nisba), possession, and verbalization. From a semantic perspective, the study investigates processes such as semantic expansion, narrowing, shift, and the development of expressive-emotional meanings.

The findings indicate that Turkic loanwords are actively used in Arabic, particularly in Egyptian and Levantine dialects, and have become deeply integrated into the language system. This confirms the practical validity of language contact theory, showing that such borrowings emerged under

the influence of social, political, and cultural factors.

ARAB TILIDAGI BA'ZI TURKIY O'ZLASHMA LEKSEMALAR

Toxir S. Xamzayev

O'qituvchi

Arabshunoslik oliy maktabi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

mr.tokhir@gmail.com

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Arab tili, turkiy tillar, leksik o'zlashuv, fonetik moslashuv, morfologik integratsiya, semantik adaptatsiya, til kontaktlari, arab lahjalari, Usmoniylar davri, areal lingvistika.

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilidagi turkiy o'zlashma leksemalar lingvistik jihatdan kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda arab va turkiy tillar o'rtasidagi tarixiy aloqalar natijasida yuzaga kelgan leksik almashinuv jarayonlari ko'rib chiqiladi hamda o'zlashma so'zlarning fonetik, morfologik va semantik moslashuv xususiyatlari atroflicha yoritiladi. Xususan, turkiy birliklarning arab tiliga kirib kelish yo'llari, ularning lahjalarda saqlanish darajasi va zamonaviy nutqdagi funksional roli aniqlanadi.

Maqolada o'zlashma leksemalarning arab tilida qanday fonetik o'zgarishlarga uchrashi, ya'ni mavjud bo'lmagan tovushlarning yaqin fonemalar bilan almashtirilishi misollar orqali asoslab beriladi. Shuningdek, arab tilining ildiz-andaza tizimi ta'sirida o'zlashma so'zlarning ko'plik, nisbat, egalik va fe'llashuv shakllarini qabul qilishi tahlil qilinadi. Semantik jihatdan esa o'zlashmalar ma'no kengayishi, torayishi, siljishi va emotsional-ekspressiv xususiyat kasb etishi nuqtai nazaridan o'rganiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turkiy o'zlashmalar arab tilining, ayniqsa Misr va Shom lahjalarida faol qo'llanilib, til tizimiga chuqur integratsiyalashgan. Bu holat til kontaktlari nazariyasining amaliy tasdig'i bo'lib, o'zlashmalar ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillar ta'sirida shakllanganini ko'rsatadi.

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСЕМЫ ТУРЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Тахир С. Хамзаев

Преподаватель

Высшая школа арабистики

Ташкентский государственный университет востоковедения

mr.tokhir@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Арабский язык, тюркские языки, лексические заимствования, фонетическая адаптация, морфологическая интеграция, семантическая адаптация, языковые контакты, арабские диалекты, османский период, ареальная лингвистика.

Аннотация: В данной статье проводится комплексный лингвистический анализ тюркских заимствованных лексем в арабском языке. В исследовании рассматриваются процессы лексического обмена, возникшие в результате исторических контактов между арабскими и тюркскими языками, а также подробно освещаются особенности фонетической, морфологической и семантической адаптации заимствованных слов. В частности, выявляются пути проникновения тюркских элементов в арабский язык, степень их сохранности в диалектах и их функциональная роль в современной речи.

В статье на основе примеров показывается, каким фонетическим изменениям подвергаются заимствованные лексемы в арабском языке, а именно замена отсутствующих звуков ближайшими фонемами. Также анализируется, как под влиянием корнево-шаблонной системы арабского языка заимствованные слова принимают грамматические формы множественного числа, относительности (нисба), притяжательности и вербализации. С семантической точки зрения рассматриваются такие процессы, как расширение значения, сужение, смещение и приобретение экспрессивно-эмоциональной окраски.

Результаты исследования показывают, что тюркские заимствования активно используются в арабском языке, особенно в египетском и левантийских диалектах, и глубоко интегрированы в языковую систему. Это подтверждает практическую состоятельность теории языковых контактов и свидетельствует о том, что заимствования сформировались под влиянием социальных, политических и культурных факторов.

Kirish. Tilshunoslikda tillararo aloqalar va leksik almashinuv jarayonlari muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Arab va turkiy tillar o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir, ayniqsa, o‘rta asrlar va yangi davr tarixida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu jarayon asosan Usmoniylar imperiyasi davrida kuchayib, arab tilining turli lahjalariga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatgan.

Arab va turkiy xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar VIII asrdan boshlab faol tus olgan. Islom dinining yoyilishi turkiy xalqlarning arab dunyosi bilan yaqinlashuviga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, Abbosiylar davrida turkiy harbiylar davlat boshqaruvida muhim rol o‘ynagan. Keyinchalik Saljuqiylar va Usmoniylar davrida bu aloqalar yanada rivojlandi.

Metodologiya va adabiyotlat sharhi. Tilshunos Lars Johanson fikriga ko‘ra, “turkiy tillar ko‘plab hududlarda boshqa tillarga sezilarli leksik ta‘sir ko‘rsatgan” (Johanson, 2002).

Tilshunos olim Ahmed Ateş ta‘kidlashicha, arab yozma tilida turkiy so‘zlarning mavjudligi kamida X asrga borib taqaladi va keyingi davrlarda bu qatlam yanada kengaygan (Ateş, 1966; 1965). Turkiy o‘zlashmalar arab tiliga dastlab Abbosiylar davrida kirib kelgan. Bu davrda turkiy harbiylar xalifalik qo‘shinlarida muhim rol o‘ynagan. Ateş (1966) bu davrda o‘zlashmalar soni nisbatan kam bo‘lganini, ammo ular keyingi davr uchun asos yaratganini ta‘kidlaydi.

Yana bir tilshunos olim Mutawallī (1991) o‘z tadqiqotlarida, “Turkiy o‘zlashmalar yozma arab tiliga qaraganda lahjalarda ko‘proq saqlangan” deb ta‘kidlagan. Bu juda muhim xulosa bo‘lib, til kontaktlari asosan og‘zaki nutq orqali amalga oshganini ko‘rsatadi.

Yevropa olimlaridan Procházka (2004) yozishicha, “Turkiy tillar arab leksikasiga sezilarli hissa qo‘shgan kontakt tillardan biridir.” Bu o‘zlashmalar:

- til tarixini tushunishga yordam beradi
- madaniy almashinuvini aks ettiradi
- areal lingvistika uchun muhim material hisoblanadi

Tadqiqot quyidagi metodlarga asoslanadi:

- Tarixiy-komparativ metod — so‘zlarning kelib chiqishini aniqlash;
- Etimologik tahlil — leksik birliklarning manbasini o‘rganish;
- Deskriptiv metod — arab lahjalaridagi qo‘llanishni tavsiflash;
- Areal lingvistika yondashuvi — hududiy tarqalishni tahlil qilish.

Manba sifatida Ateş (1965, 1966), Procházka (2004), Prokosch (1983), Reinkowski (1995, 1998) va boshqa tadqiqotchilarning ishlari asos qilib olindi.

Natijalar. O‘tkazilgan tahlillar arab tilidagi turkiy o‘zlashma leksemalar ko‘p qatlamli va tizimli hodisa ekanini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni aniqlash imkonini berdi.

Birinchidan, turkiy o‘zlashmalar arab tiliga asosan tarixiy-siyosiy va ijtimoiy aloqalar natijasida kirib kelgan. Ayniqsa, Usmoniylar davrida turkiy til elementlari arab hududlarida

ma'muriy, harbiy va maishiy sohalar orqali keng tarqalgan. Shu sababli o'zlashmalar ko'proq davlat boshqaruvi, harbiy tizim, savdo va kundalik hayotga oid leksik qatlamda uchraydi.

Ikkinchidan, turkiy o'zlashmalar arab tilining fonologik tizimiga moslashgan holda sezilarli fonetik o'zgarishlarga uchragan. Xususan, arab tilida mavjud bo'lmagan tovushlar yaqin fonemalar bilan almashtirilgan. Natijada o'zlashma so'zlar arab tilining talaffuz me'yorlariga mos shaklga ega bo'lgan, biroq ularning asl kelib chiqishi ko'pincha aniqlanadigan darajada saqlanib qolgan.

Uchinchidan, morfologik tahlil natijalari o'zlashma leksemalarning arab tilining ildiz-andaza tizimiga muvaffaqiyatli integratsiyalashganini ko'rsatdi. Ular ko'plik shakllarini hosil qilish, nisbat yasash, egalik qo'shimchalarini qabul qilish va ayrim hollarda fe'l shakllariga o'tish kabi grammatik jarayonlarda faol ishtirok etadi. Bu holat o'zlashma birliklarning til tizimiga chuqur singib ketganini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, semantik tahlil turkiy o'zlashmalarda sezilarli ma'no o'zgarishlari yuz berganini aniqladi. O'zlashma so'zlar arab tilida ma'no kengayishi, torayishi, siljishi va emotsional-ekspressiv xususiyat kasb etishi kabi jarayonlarga uchragan. Bu esa ularning yangi til muhitiga moslashib, yangi kommunikativ funksiyalarni bajarishini ko'rsatadi.

Beshinchidan, o'zlashma leksemalarning qo'llanish doirasi asosan arab lahjalari bilan bog'liq ekani aniqlandi. Ayniqsa Misr va Shom hududlarida bu so'zlar kundalik nutqda faol ishlatiladi. Adabiy arab tilida esa ularning qo'llanishi nisbatan cheklangan bo'lib, ko'proq tarixiy yoki stilistik kontekstlarda uchraydi.

Oltinchidan, tadqiqot natijalari turkiy o'zlashmalarning arab tilida nafaqat saqlanib qolganini, balki faol rivojlanayotganini ko'rsatdi. Ular zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga moslashib, yangi semantik va funksional xususiyatlarga ega bo'lmoqda.

Umuman olganda, olingan natijalar arab tilidagi turkiy o'zlashmalar til kontaktlari natijasida yuzaga kelgan murakkab va ko'p qirrali lingvistik hodisa ekanini tasdiqlaydi. Bu o'zlashmalar arab tilining lug'aviy boyligini kengaytiribgina qolmay, uning tarixiy va madaniy rivojlanish jarayonini ham aks ettiradi.

Muhokama. Arab tilidagi turkiy o'zlashmalarni o'rganish til kontaktlari nazariyasining muhim jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu o'zlashmalar oddiy leksik qarz olish natijasi emas, balki uzoq muddatli ijtimoiy, siyosiy va madaniy aloqalar mahsulidir. Ayniqsa, Usmoniylar imperiyasi davrida turkiy tillarning arab hududlarida ma'muriy va harbiy til sifatida faol qo'llanilishi o'zlashmalar sonining ortishiga olib kelgan.

Fonetik moslashuv tahlili shuni ko'rsatadiki, arab tilining fonologik tizimi o'zlashma so'zlarni o'z qonuniyatlariga bo'ysundiradi. Bu jarayonda tovushlar almashtiriladi,

soddalashtiriladi yoki qayta tashkil etiladi. Natijada o‘zlashma so‘zlar arab tilida tabiiy eshitiladigan shaklga ega bo‘ladi. Bu hodisa tilning ichki barqarorligini saqlashga xizmat qiladi.

Morfologik jihatdan esa arab tilining ildiz-andaza tizimi o‘zlashma leksemalarni faol o‘zlashtiradi. Bu jarayon ayniqsa ko‘plik yasash va nisbat shakllarida yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zlashma so‘zlarning fe‘llashuvi esa ularning yanada chuqur integratsiyalashganini ko‘rsatadi. Bu holat arab tilining yuqori darajadagi morfologik moslashuvchanligini tasdiqlaydi.

Semantik jihatdan o‘zlashmalar yanada qiziqarli natijalarni beradi. Einar Haugen tomonidan ta’riflangan semantik adaptatsiya nazariyasi bu yerda to‘liq tasdiqlanadi. Ko‘plab turkiy so‘zlar arab tilida yangi ma’no qirralarini kasb etgan. Ayrim hollarda ma’no kengaygan bo‘lsa, ba’zilarida toraygan yoki butunlay yangi konnotatsiyalar paydo bo‘lgan. Bu esa tilning ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari o‘zlashmalar asosan yozma adabiy tildan ko‘ra lahjalarda faolroq saqlanganini ko‘rsatadi. Bu esa til kontaktlari ko‘proq og‘zaki nutq orqali amalga oshganini tasdiqlaydi. Ayniqsa Misr lahjasida turkiy o‘zlashmalar kundalik hayotning turli sohalarida keng qo‘llaniladi. Bu holat o‘zlashma so‘zlarning faqat tarixiy qatlam emas, balki zamonaviy kommunikativ tizimning faol elementi ekanini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, arab tilidagi turkiy o‘zlashmalar tilshunoslikning bir nechta yo‘nalishlari – tarixiy lingvistika, sotsiolingvistika va areal lingvistika nuqtai nazaridan katta ilmiy ahamiyatga ega. Ular orqali nafaqat til rivoji, balki xalqlar o‘rtasidagi madaniy va ijtimoiy aloqalar ham o‘rganiladi.

Arab tiliga kirib kelgan turkiy so‘zlar bugungi kunda ham ayrim hududlarda, xususan Misr va Shom (Suriya, Livan, Iordaniya) lahjalarida faol qo‘llaniladi. Bu so‘zlar faqat tarixiy yoki rasmiy matnlarda emas, balki kundalik nutqda ham uchrab, tilning zamonaviy kommunikativ tizimining bir qismiga aylangan.

Til jamiyatning tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda xalqlarning o‘zaro aloqalari aks etadi. Arab va turkiy tillar o‘rtasidagi aloqalar uzoq tarixiy jarayon natijasida shakllangan bo‘lib, bu jarayon tilshunoslikda “til kontaktlari” doirasida o‘rganiladi. Til kontaktlari natijasida yuzaga keladigan o‘zlashmalar til boyishining muhim manbalaridan biridir.

Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, “til o‘zlashmalari ko‘pincha uzoq muddatli ijtimoiy va madaniy aloqalar natijasidir” (Weinreich, 1953). Shu nuqtai nazardan, arab tilidagi turkiy o‘zlashmalarni o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Arab tiliga turkiy o‘zlashmalar quyidagi asosiy yo‘llar orqali kirib kelgan:

1. Harbiy-siyosiy aloqalar orqali – unvon va lavozim nomlari;
2. Savdo-iqtisodiy munosabatlar orqali – mahsulot va buyum nomlari;
3. Madaniy-maishiy hayot orqali – kiyim-kechak va kundalik turmushga oid so‘zlar.

Bu jarayon tilshunoslikda “leksik o‘zlashuv” sifatida izohlanadi (Thomason & Kaufman, 1988).

Tilshunos olimlar tomonidan turkiy so‘zlarning arab tilidagi lingvistik xususiyatlari (fonetik moslashuv, morfologik moslashuv (integratsiya) va semantik o‘zgarish xususiyatlari) atroflicha o‘rganilgan va ular haqida qimmatli fikr va mulohazalar bildirilgan.

Fonetik moslashuv. Turkiy so‘zlar arab tiliga kirganda muhim fonetik o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlar arab tilining fonologik tizimi bilan bog‘liq bo‘lib, unda ayrim turkiy tovushlar mavjud emas. Shu sababli o‘zlashgan so‘zlar arab tilida mavjud tovushlarga moslashtiriladi. Natijada so‘zlar talaffuz jihatdan o‘zgaradi, biroq ularning umumiy shakli va ma’nosi ko‘pincha saqlanib qoladi.

Eng keng tarqalgan fonetik o‘zgarishlardan biri turk tilidagi “p” tovushining arab tilida “b” bilan almashtirilishidir. Arab tilida “p” fonemasi mavjud emas, shuning uchun bu tovush har doim “b” orqali ifodalanadi. Masalan, turk tilidagi paşa so‘zi arab tilida باشا shaklida ishlatiladi. Xuddi shuningdek, pilav so‘zi بلالو yoki بيلالو tarzida, para esa ayrim lahjalarda باره shaklida uchraydi. Bu hodisa turkiy o‘zlashmalar orasida eng barqaror fonetik moslashuvlardan biri hisoblanadi.

Yana bir muhim o‘zgarish turk tilidagi “ç” tovushining arab tilida “sh” (ش) bilan berilishidir. Arab tilida “ç” tovushi mavjud emasligi sababli unga eng yaqin bo‘lgan shovqinli undosh orqali ifodalanadi. Masalan, çanta so‘zi arab tilida شنتة shaklida qo‘llanadi, çorba so‘zi شربة ko‘rinishida, çekmece esa شكمجية tarzida moslashgan. Bu turdagi o‘zgarishlar ayniqsa maishiy va kundalik predmetlarni bildiruvchi so‘zlarda ko‘p uchraydi.

Turk tilidagi “c” tovushi (inglizchadagi “j” kabi talaffuz qilinadi) arab tilida odatda “ج” orqali ifodalanadi. Masalan, cam so‘zi arab tilida جام, ceket esa جاكيت shaklida ishlatiladi. Bu moslashuv fonetik jihatdan nisbatan oson, chunki arab tilida ushbu tovushga yaqin fonema mavjud.

Turk tilidagi yumshoq “ğ” tovushi arab tilida mustaqil fonema sifatida mavjud emas. Shu sababli u ko‘pincha yo‘qolib ketadi yoki ba’zi hollarda “غ” bilan ifodalanadi. Masalan, doğru so‘zi arab tilida دوغري shaklida ishlatiladi, ağa esa آغا tarzida o‘zlashgan. Bu yerda tovush qisman saqlangan bo‘lsa-da, asl fonetik xususiyati to‘liq aks etmaydi.

Unli tovushlar tizimida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. Turk tilidagi “ö” va “ü” kabi old qator yumaloq unli arab tilida mavjud emas. Shu sababli ular odatda “u”, “o” yoki “a” kabi tovushlar bilan almashtiriladi. Masalan, köprü so‘zi arab tilida كوبري, gümrük esa جمرك, tütün esa تنن shaklida ishlatiladi. Bu jarayon unliarning soddalashuvi va arab fonetik tizimiga moslashuvi bilan izohlanadi.

Ba’zi hollarda undosh tovushlar ham o‘zgaradi. Masalan, turk tilidagi “v” tovushi arab tilida “و” yoki “ف” orqali ifodalanadi. tava so‘zi طاوة, dolap esa دولاب shaklida qo‘llanadi. Shuningdek,

“k” tovushi ba’zan “ك”, ba’zan esa “ق” bilan beriladi. Masalan, köşk so’zi كَشْك, kayık esa قايِک shaklida o’zlashgan.

Fonetik moslashuvning yana bir ko’rinishi undoshlar orasiga unli qo’shilishidir. Arab tilida ayrim undosh birikmalari talaffuz uchun noqulay bo’lgani sababli ular orasiga qo’shimcha unli kiritiladi. Masalan, köprü so’zi كوبري shaklida, trabzan esa درابزين tarzida o’zlashtirilgan. Bu hodisa epenteza deb ataladi va arab tilining fonotaktik qonuniyatlariga moslashuvni ta’minlaydi.

Ba’zi so’zlarda oxirgi tovushlar ham o’zgaradi. Masalan, turk tilidagi dolap so’zi arab tilida دولاپ shaklida qo’llanadi. Bu yerda so’z oxiridagi undosh yumshatiladi va arab talaffuziga moslashtiriladi.

Umuman olganda, turkiy so’zlarning arab tiliga o’zlashuvi jarayonida fonetik moslashuv muhim rol o’ynaydi. Bu moslashuvlar uch asosiy omil bilan bog’liq: arab tilida ayrim tovushlarning yo’qligi, yozuv tizimining xususiyatlari va talaffuzni soddalashtirish zarurati. Natijada o’zlashgan so’zlar arab tilining fonologik tizimiga moslashadi, biroq ularning asl kelib chiqishini ko’pincha aniqlash mumkin bo’lib qoladi.

Morfologik moslashuv. Turkiy kelib chiqishga ega so’zlar arab tiliga kirgach, ular nafaqat fonetik jihatdan, balki morfologik jihatdan ham moslashadi. Arab tilining asosiy xususiyatlaridan biri bo’lgan ildiz-andaza tizimi (root-pattern system) o’zlashma leksemalarga ham ma’lum darajada ta’sir ko’rsatadi. Natijada bu so’zlar arab tilining grammatik kategoriyalarini, jumladan ko’plik, nisbat, egalik, fe’llashuv va sintaktik moslashuv shakllarini qabul qiladi.

Avvalo, o’zlashma so’zlarning ko’plik shakliga e’tibor qaratish lozim. Arab tilida ko’plik yasash ikki asosiy yo’l bilan amalga oshadi: “to’g’ri ko’plik” (qo’shimchali) va ichki o’zgarishli, ya’ni “siniq ko’plik” orqali. Turkiy o’zlashmalar har ikkala usulga ham moslasha oladi. Masalan, turk tilidagi çanta so’zidan kelib chiqqan شنطة arab tilida شَنْط shaklida siniq ko’plik yasaydi, shu bilan birga شَنْطات tarzida to’g’ri ko’plik ham hosil qilishi mumkin. Xuddi shuningdek, dolap so’zidan o’zlashgan دولاپ leksemasi arab tilida دولايب ko’plik shakliga ega bo’ladi. Bu holat o’zlashma so’zlarning arab tilining ichki morfologik tizimiga chuqur integratsiyalashganini ko’rsatadi (qarang: Versteegh, 2001; Holes, 2004).

Keyingi muhim jihat — nisbat (nisba) yasashdir. Arab tilida sifat yoki tegishlilikni ifodalash uchun -ي (-iyy) qo’shimchasi qo’llaniladi va bu qoida o’zlashma so’zlarga ham tatbiq etiladi. Masalan, turk tilidagi paşa so’zidan kirgan باشا arab tilida باشاوي shaklida “podshohga oid” yoki “podshohga xos” ma’nolarni anglatadi. Xuddi shunday أفندي so’zidan أفندية kabi hosilalar paydo bo’lib, ijtimoiy ma’nolarni ifodalashi mumkin. Bu hodisa o’zlashma leksemalarning derivatsion tizimiga ham moslashganini ko’rsatadi (Owens, 2013).

Ba’zi hollarda o’zlashma so’zlar arab tilida fe’l sifatida ham ishlatiladi. Bu jarayon ko’pincha arab tilining ikkinchi bob (فَعْل) vazniga moslashish orqali yuz beradi. Masalan بقشيش

(bahşiş) soʻzidan Misr lahjasida بَشْش feʻli hosil boʻlib, “choychaqa bermoq” maʼnosida ishlatiladi. Bunday feʻllashuv hodisasi ayniqsa soʻzlashuv tilida faol boʻlib, oʻzlashma soʻzlarning semantik kengayishiga ham olib keladi (Holes, 2004).

Shuningdek, turkiy oʻzlashmalar arab tilida sifat va holat bildiruvchi birliklarga ham aylanishi mumkin. Masalan, قبضاي (kabadayi) soʻzi Misr va Shom lahjalarida “mard, jasur, mahalla yetakchisi” kabi maʼnolarda sifat yoki ot sifatida ishlatiladi. Bu yerda soʻz faqat oʻzlashma sifatida emas, balki ijtimoiy tipni ifodalovchi leksik birlik sifatida faoliyat yuritadi.

Arab tilining muhim grammatik belgilaridan biri boʻlgan aniqlik artikli ال ham oʻzlashma soʻzlarga erkin qoʻshiladi. Masalan, الدولاب, الشنطة, الكوبري kabi shakllar kundalik nutqda keng qoʻllanadi. Bu holat oʻzlashma soʻzlarning sintaktik tizimga toʻliq kirganini koʻrsatadi. Bunday misollar Misr adabiyotida, xususan Najib Mahfuz asarlarida tez-tez uchraydi, shuningdek Al-Ahram kabi gazetalar matnlarida ham keng qoʻllaniladi.

Bundan tashqari, oʻzlashma soʻzlar arab tilida egalik qoʻshimchalarini ham qabul qiladi. Masalan, شنطتي (mening sumkam), دولابه (uning shkafi), كوبريهم (ularning koʻprigi) kabi shakllar oʻzlashma leksemalarning arab tilining morfosintaktik tizimiga toʻliq moslashganini yaqqol namoyon etadi.

Sintaktik jihatdan ham bu soʻzlar arab gap tuzilishida erkin qoʻllanadi. Masalan, Misr lahjasida “الدولاب في الشنطة حطيت” yoki “بسرعة الكوبري عدينا” kabi gaplarda oʻzlashma soʻzlar tabiiy nutq elementi sifatida ishlatiladi. Bu kabi konstruksiyalar realistik dialoglarda, ayniqsa shahar hayotini tasvirlovchi adabiy asarlarda keng uchraydi.

Umuman olganda, turkiy oʻzlashma soʻzlar arab tilida koʻplik shakllarini qabul qiladi, nisbat yasaydi, ayrim hollarda feʻlga aylanadi, artikl va egalik qoʻshimchalarini oladi hamda sintaktik tizimda erkin ishlatiladi. Bu jarayon arab tilining kuchli va moslashuvchan morfologik tizimi bilan izohlanadi. Natijada oʻzlashma leksemalar vaqt oʻtishi bilan arab tilining ajralmas qismiga aylanadi va ayniqsa Misr hamda Shom lahjalarida faol qoʻllanadi.

Semantik oʻzgarish. Turkiy kelib chiqishga ega soʻzlar arab tiliga oʻzlashgach, ular faqat fonetik va morfologik jihatdan emas, balki semantik jihatdan ham moslashadi. Bu jarayon tilshunoslikda Einar Haugen tomonidan “semantik adaptatsiya” deb izohlangan boʻlib, oʻzlashma soʻzning yangi til muhitida maʼnosi oʻzgarishi, kengayishi yoki torayishini anglatadi. Arab tilidagi turkiy oʻzlashmalar aynan shu jarayonning yaqqol misoli hisoblanadi.

Avvalo, ayrim soʻzlarda maʼno kengayishi kuzatiladi. Masalan, turk tilidagi efendim (“janobim”) soʻzidan kelib chiqqan أفندم dastlab hurmat ifodasi sifatida ishlatilgan. Biroq Misr lahjasida bu soʻzning funksiyasi kengayib, u “buyuring?”, “eshityapman” kabi kommunikativ signal sifatida ham qoʻllanadi. Demak, bu yerda ijtimoiy murojaat shakli dialogik funksiyaga ega boʻlgan.

Shunga o'xshash holat paşa so'zida ham kuzatiladi. Turk tilida bu so'z yuqori harbiy yoki ma'muriy unvonni bildirgan bo'lsa, arab tilida باشا shaklida ishlatilganda u nafaqat tarixiy lavozimni, balki kundalik nutqda hurmat, kinoya yoki hatto hazil ifodasi sifatida ham ishlatiladi. Masalan, bir kishiga “باشا يا” deb murojaat qilish rasmiy unvondan ko'ra ijtimoiy yaqinlik yoki ironiyani anglatishi mumkin. Bu esa semantik kengayish bilan birga pragmatik o'zgarishni ham ko'rsatadi.

Ba'zi o'zlashmalarda esa ma'no siljishi (semantic shift) kuzatiladi. Masalan, turk tilidagi kabadayi so'zidan o'zlashgan قبضاي dastlab “jasur, mard odam” ma'nosini bildirgan. Ammo arab lahjalarida bu so'z ko'pincha “mahalla bezorisi”, “kuch ishlatishga moyil shaxs” ma'nosida ishlatiladi. Bu yerda ijobiy konnotatsiya qisman salbiy tusga o'tganini ko'rish mumkin. Demak, semantik adaptatsiya natijasida so'zning baholovchi (evaluative) xususiyati o'zgargan.

Yana bir misol sifatida dogru so'zidan o'zlashgan دوغري ni ko'rsatish mumkin. Turk tilida bu so'z “to'g'ri” degan umumiy ma'noni bildiradi. Arab lahjasida esa u ko'proq “to'g'ridan-to'g'ri”, “bevosita” degan torroq ma'noda ishlatiladi. Bu holatda ma'no torayishi yuz bergan.

Ba'zi so'zlarda esa metaforik kengayish kuzatiladi. Masalan, turk tilidagi boya (“bo'yoq”) so'zidan kelib chiqqan بوية arab tilida nafaqat real bo'yoqni, balki ba'zan “tashqi ko'rinish”, “yuzaki o'zgarish” kabi ko'chma ma'nolarda ham ishlatilishi mumkin. Bu esa semantik tizimda yangi assotsiativ bog'lanishlar paydo bo'lganini ko'rsatadi.

Shuningdek, bahşış so'zidan o'zlashgan بقتشيش ham qiziqarli semantik o'zgarishga ega. Turk tilida bu so'z sovg'a yoki mukofot ma'nosini bildirgan bo'lsa, arab tilida u asosan “choychaqa” degan aniqroq va torroq iqtisodiy ma'noda ishlatiladi. Bu yerda funksional ixtisoslashuv yuz bergan.

Ba'zi hollarda o'zlashma so'zlar emotsional-ekspressiv qatlamga o'tadi. Masalan, turk tilidagi aferin (“barakalla”) so'zidan o'zlashgan عفران arab lahjalarida kuchli rag'bat, hayrat yoki maqtov ifodasi sifatida ishlatiladi. Bu yerda so'zning emotsional intensivligi oshgan.

Yana bir muhim jihat shundaki, ayrim o'zlashmalar arab tilida diskursiv funksiyani bajaradi. Masalan, امان (turkcha aman) so'zi nafaqat “rahm qil” degan ma'noni, balki hayrat, charchoq yoki shikoyatni ifodalovchi universal interjeksiya sifatida ishlatiladi. Bu esa so'zning grammatiklashuvga yaqinlashganini ko'rsatadi.

Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, turkiy o'zlashmalar arab tilida quyidagi semantik jarayonlarga uchraydi:

- ma'no kengayishi (باشا، أفندم)
- ma'no torayishi (بقتشيش، دوغري)
- ma'no siljishi (قبضاي)
- metaforik kengayish (بوية)

- emotsional kuchayish (آمان، عفان)

Bu jarayonlar tilning ijtimoiy muhitiga, nutqiy ehtiyojlarga va madaniy kontekstga bevosita bog‘liq. Ayniqsa Misr va Shom lahjalarida bu hodisa faol bo‘lib, o‘zlashma so‘zlar yangi semantik ranglarga ega bo‘lgan holda yashab kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Haugen ta’riflagan “semantik adaptatsiya” arab tilidagi turkiy o‘zlashmalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu jarayon o‘zlashma leksemalarning yangi til tizimida nafaqat saqlanib qolishini, balki faol rivojlanishini ham ta’minlaydi.

Turkiy so‘zlarning arab tilida qo‘llanishi ko‘pincha tarixiy, harbiy, maishiy va ijtimoiy sohalarda namoyon bo‘ladi. Quyida ayrim mashhur turkiy kelib chiqishga ega so‘zlar misolida ularning arab tilidagi ishlatilishi, turk tilidagi ma’nosi, yasalishi va kelib chiqishi ko‘rsatib beriladi.

باشا (bāshā / pasha)	
Arab tilida qo‘llanishi:	جاء الباشا لتفقد الجنود (<i>Bāshā askarlarni tekshirish uchun keldi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>paşa</i>
Ma’nosi:	yuqori martabali harbiy yoki davlat amaldori
Yasalishi:	“baş” (bosh, yetakchi) + affiks orqali unvon shakllangan
Kelib chiqishi:	Eski turkiy “baş” (boshliq) so‘zidan kelib chiqqan
Xususiyati:	Arab tilida tarixiy va rasmiy kontekstda ishlatiladi
آغا (āghā)	
Arab tilida qo‘llanishi:	شكراً يا آغا على مساعدتك (<i>Rahmat, og‘a, yordaming uchun</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>ağa</i>
Ma’nosi:	katta aka, hurmatli kishi, yer egasi
Yasalishi:	Tub so‘z (qo‘shimchasiz)
Kelib chiqishi:	Qadimgi turkiy ijtimoiy unvon
Xususiyati:	Arab tilida hurmat ifodalovchi murojaat sifatida keng ishlatiladi
طابور (ṭābūr)	
Arab tilida qo‘llanishi:	وقف الجنود في طابور طويل (<i>Askarlar uzun safda turishdi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>tabur</i>
Ma’nosi:	harbiy bo‘linma yoki saf
Kelib chiqishi:	Turk harbiy terminologiyasidan kirib kelgan
Xususiyati:	Arab tilida “navbat” yoki “qator” ma’nosida ham ishlatiladi (ma’no kengaygan)
قشلاق (qishlāq)	
Arab tilida qo‘llanishi:	انتقلوا إلى القشلاق في الشتاء (<i>Ular qishda qishloqqa ko‘chishdi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>kışlak</i>
Ma’nosi:	qishki qarorgoh
Yasalishi:	“kış” (qish) + “-lak” (joy bildiruvchi qo‘shimcha)
Kelib chiqishi:	Ko‘chmanchi turkiy xalqlarning hayot tarziga oid
Xususiyati:	Arab tilida tarixiy-geografik termin sifatida ishlatiladi
دولمة (dolma)	
Arab tilida qo‘llanishi:	أكلنا دولمة لذيذة (<i>Biz mazali dolma yedik</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>dolma</i>

Ma'nosi:	to'ldirilgan ovqat (masalan, qalampir, uzum bargi ichiga solingan taom)
Yasalishi:	“dol-” (to'ldirmoq) fe'li + “-ma” (ot yasovchi qo'shimcha)
Kelib chiqishi:	Turk oshxonasidan kirib kelgan
Xususiyati:	Arab tilida aynan taom nomi sifatida ishlatiladi
أودة (ūda / oda)	
Arab tilida qo'llanishi:	جلست في الأودة مع أصدقائي (<i>Men do'stlarim bilan xonada o'tirdim</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>oda</i>
Ma'nosi:	xona
Yasalishi:	tub so'z
Kelib chiqishi:	qadimgi turkiy “otaq” (uy, xona)
Xususiyati:	Arab tilida manzilga tegishli xona ma'nosida ishlatiladi
يوزباشي (yuzbāshī)	
Arab tilida qo'llanishi:	كان يوزباشي يقود الجنود (<i>Yuzboshi askarlarni boshqarardi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>yüzbaşı</i>
Ma'nosi:	harbiy unvon (kapitan darajasiga yaqin)
Yasalishi:	“yüz” (yuz) + “baş” (boshliq)
Kelib chiqishi:	harbiy tizimga oid turkiy tuzilma
Xususiyati:	Harbiy unvonni ifodalash uchun ishlatiladi

تُز (tuzz)

Arab tilida qo'llanishi:	قال له طز (<i>Unga “baribir!” degan ma'noda aytiladi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>tuz</i>
Ma'nosi:	tuz
Kelib chiqishi:	savdo jarayonlarida ishlatilgan; keyinchalik kinoyaviy ma'no olgan
Xususiyati:	Arab tilida asl ma'nodan uzoqlashib, hissiy/kinoyaviy ma'no olgan

برغل (burghul)

Arab tilida qo'llanishi:	طبخت أمي البرغل اليوم (<i>Onam bugun bulg'ur pishirdi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>bulgur</i>
Ma'nosi:	maydalangan bug'doy mahsuloti
Yasalishi:	tub so'z
Kelib chiqishi:	turk oshxonasidan

سنجق (sanjak)

Arab tilida qo'llanishi:	كان يحكم سنجقاً كبيراً (<i>U katta hududni boshqargan</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>sancak</i>
Ma'nosi:	viloyat, harbiy-ma'muriy birlik
Kelib chiqishi:	Usmoniylar boshqaruv tizimi

باشكاتب (bāsh kātib)

Arab tilida qo'llanishi:	تحدث مع باشكاتب الدائرة (<i>U bosh kotib bilan gaplashdi</i>)
Turk tilidagi shakli:	<i>başkatip</i>
Ma'nosi:	bosh kotib
Yasalishi:	“baş” (bosh) + arabcha “katib” (yozuvchi)
Kelib chiqishi:	turk-arab aralash yasalma
Xususiyati:	Mansabni, yuqori martabani ifodalovchi termin

Xulosa. Arab tilidagi turkiy o‘zlashmalar ko‘p asrlik siyosiy, harbiy va madaniy aloqalarning natijasidir. Ular ayniqsa arab lahjalarida keng tarqalgan bo‘lib, fonetik, morfologik va semantik jihatdan moslashgan. Procházka (2004) ta’kidlaganidek, “Turkiy elementlar arab leksikasida faqat tarixiy qoldiq emas, balki faol qatlam sifatida yashab kelmoqda.” Mazkur o‘zlashmalarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix va madaniyat tadqiqotlari uchun ham muhimdir.

Misr lahjasi – turkiy so‘zlar eng ko‘p saqlanib qolgan arab lahjalaridan biri hisoblanadi. Eng qiziq jihati, ba’zi so‘zlar (masalan, أوضة, شنطة) hatto asl arabcha variantdan ham ko‘proq ishlatiladi. Misr arab lahjasidagi turkiy kelib chiqishga ega so‘zlar ko‘p qirrali lingvistik hodisa bo‘lib, ular semantik, fonetik va funksional jihatdan to‘liq moslashgan. Ularning bir qismi kundalik nutqda faol qo‘llanilsa, boshqalari stilistik yoki tarixiy qatlamda saqlanib qolgan.

Adabiy arab tilida (fusha) turkiy so‘zlar kamroq ishlatiladi, chunki u til normativ va klassik asosga ega. Ammo lahjalarda (ammiyya) ular faol saqlanib qolgan.

Eng muhimi, bu so‘zlar tilning jonli qatlamida yashab, arab tilining boyishiga xizmat qilmoqda va arab-turk madaniy aloqalarining tirik guvohi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur tadqiqot arab tilidagi turkiy o‘zlashmalarni har tomonlama — tarixiy, fonetik, morfologik va semantik jihatdan tahlil qilish imkonini berdi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, turkiy so‘zlar arab tiliga tasodifiy emas, balki aniq tarixiy sharoitlar, xususan siyosiy ustunlik va madaniy aloqalar natijasida kirib kelgan.

Fonetik tahlil o‘zlashmalar arab tilining tovush tizimiga moslashtirilganini ko‘rsatdi. Morfologik tahlil esa ularning arab tilining grammatik tizimiga to‘liq integratsiyalashganini isbotladi. Semantik tahlil natijalari esa o‘zlashma so‘zlarning yangi ma’no qirralarini kasb etganini va tilning dinamik rivojlanish jarayonida faol ishtirok etishini ko‘rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, turkiy o‘zlashmalar bugungi kunda ham arab tilining ayrim lahjalarida, ayniqsa Misr va Shom hududlarida faol qo‘llanilmoqda. Bu esa ularning til tizimida mustahkam o‘rin egallaganini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidagi turkiy o‘zlashmalar til kontaktlari natijasida yuzaga kelgan murakkab lingvistik hodisa bo‘lib, ular tilning boyishiga, ifoda imkoniyatlarining kengayishiga va tarixiy-madaniy aloqalarning aks etishiga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot natijalari kelgusida areal lingvistika, qiyosiy tilshunoslik va sotsiolingvistika yo‘nalishlarida olib boriladigan izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ateş, A. (1965). *Turkic elements in Arabic literature*. Istanbul.
2. Ateş, A. (1966). *Turkic loanwords in Arabic texts*. Ankara.
3. Aytaç, B. (1994). *Türkçe–Arapça dil ilişkileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

4. Barbot, M. (1961). *Les emprunts turcs en arabe*. Paris.
5. Behnstedt, P. (1996). *Sprachatlas von Syrien*. Wiesbaden: Reichert.
6. Behnstedt, P. (1997). *Dialect geography of Arabic*. Wiesbaden.
7. Ben Cheneb, M. (1922). *Turkish loanwords in Maghrebi Arabic*. Algiers.
8. Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
9. Gülensoy, T. (1975). *Türkçe'deki yabancı unsurlar*. Ankara.
10. Halasi-Kun, T. (1969–1982). *Turkic and Ottoman influence studies*. Bloomington.
11. Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26(2), 210–231.
12. Holes, C. (2004). *Modern Arabic: Structures, functions, and varieties*. Georgetown University Press.
13. Johanson, L. (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. Richmond: Curzon Press.
14. Johanson, L., & Csató, É. (1998). *The Turkic languages*. London: Routledge.
15. Johanson, L., & Bulut, C. (2006). *Turkic-Iranian contact areas*. Wiesbaden: Harrassowitz.
16. Lewis, B. (1996). *The Middle East: A brief history of the last 2000 years*. New York: Scribner.
17. Lewis, G. (1999). *The Turkish language reform: A catastrophic success*. Oxford.
18. Masliyah, S. (1996). *Contact linguistics in Arabic dialects*. Tunis.
19. Mutawallī, A. F. (1991). *Al-alfāz al-turkiyya fī al-‘āmmiyya al-miṣriyya*. Cairo.
20. Owens, J. (2013). *Arabic sociolinguistics*. Routledge.
21. Parzymies, A. (1984). *Studies in Arabic dialectology*. Warsaw.
22. Procházka, S. (2002). *Arabic dialectology and language contact*. Vienna.
23. Procházka, S. (2004). *Turkish loanwords in Arabic dialects*. Vienna.
24. Prokosch, E. (1983a). *Studies in loanword adaptation*. Heidelberg.
25. Prokosch, E. (1983b). *Phonological adaptation in borrowing*. Heidelberg.
26. Prokosch, E. (1989). *Historical linguistics and borrowing*. Berlin.
27. Prokosch, E. (1999). *Language contact and change*. Berlin.
28. Reinkowski, M. (1995). *Ottoman–Arabic relations*. Berlin.
29. Reinkowski, M. (1998). *Ottoman administration and language influence*. Berlin.
30. Rosenbaum, G. (1998). *Egyptian Arabic as a mixed language*. Wiesbaden.
31. Suleiman, Y. (2013). *Arabic in the fray*. Edinburgh University Press.

32. Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). Language contact, creolization, and genetic linguistics. Berkeley: University of California Press.
33. Versteegh, K. (2001). The Arabic language. Edinburgh University Press.
34. Watson, J. (2002). The phonology and morphology of Arabic. Oxford University Press.
35. Weinreich, U. (1953). Languages in contact. New York: Linguistic Circle of New York.
36. Zahidi, A. (1977). Arabic and Turkish linguistic relations. Baghdad.